

Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія

§ 1. Гукі беларускай мовы

1. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

Можна сцвярджаць, што першыя навуковыя веды, якія свядома набывае чалавек, звязаны з гукавым ладам мовы. Ужо ў першыя месяцы жыцця дзіця ўважліва прыслухоўваецца да маўлення дарослых. Перш чым засвоіць асобныя словы і фразы, яно ўпэўнена адрознівае інтанацыю. Малое супакойваецца, калі чуе разважныя словы, кідаецца ў плач ад гучнага голасу. Немаўляты яшчэ самі не могуць размаўляць, але вельмі рана пачынаюць разумець мову.

Наступныя крокі на шляху да ведаў таксама звязаны з авалоданнем гукавым ладам мовы. Вельмі хутка ў малога ўзнікае жаданне не толькі моўчкі слухаць бацькоў, але і самому выказацца: паклікаць маму, папрасіцца на рукі да таты, адмовіцца ад кашы.

Ад двух да пяці гадоў — вось які час неабходны для авалодання роднай мовай. У гэты час маленькі чалавек спасцігае таямніцы роднага слова і здзіўляе дарослых сваімі ўдумлівымі адносінамі да яго (*Паводле Л. Выгоннай*).

Прывядзіце ўласныя прыклады, якія пацвярджаюць думку, выказаную ў першым сказе тэксту.

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, растлумачце значэнне і паходжанне слова *немаўля*.

Складзіце і запішыце два словазлучэнні са словам *малое*, каб яно ўжывалася ў ролі прыметніка і назоўніка. Зрабіце іх сінтаксічны разбор.

2. Вусна адкажыце на пытанні.

Чаму гукі лічацца будаўнічым матэрыялам для слоў?
На якія дзве групы падзяляюцца гукі беларускай мовы?

Фанетыка — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца гукі мовы.

Арфаэпія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў.

3. Слова *фанетыка* паходзіць ад грэчаскага *phōnē* — ‘гук’. Частка *фон-* (*фан-*), што значыць ‘які мае адносіны да гукаў’, ёсць у некаторых словах беларускай мовы. Прывядзіце прыклады такіх слоў.

4. Прачытайце тэкст. З якой мэтай быў абвешчаны Міжнародны дзень роднай мовы? Сфармулюйце і запішыце адказ на гэта пытанне.

21 лютага адзначаецца Міжнародны **дзень** роднай мовы. З прапановай увесці такі дзень выступіла краіна Бангладэш. Там 21 лютага 1957 года, адстойваючы права вучыцца на роднай мове, загінулі пяць студэнтаў.

Сёння ў свеце налічваецца **больш** за шэсць тысяч моў. Палова з іх знаходзіцца пад пагрозай знікнення. Дзеля іх захавання і быў абвешчаны Міжнародны дзень роднай мовы.

Гэта свята спрыяе таму, каб **людзі** задумаліся пра лёс роднай мовы, на якой вымавілі **першае** слова, на якой размаўлялі іх **продкі**.

Давайце і мы задумаемся пра будучыню беларускай мовы. Размаўляйце па-беларуску, не саромейцеся недасканалай гаворкі. Мова жыве там, дзе ёсць людское жаданне (*Паводле сайта sb.by*).

Растлумачце сэнс апошняга сказа тэксту.

Зрабіце гукавы запіс выдзеленых слоў.

У з о р: *краіна* — [к р а й і н а].

па-беларúску

5. У кожным слове замяніце адзін гук, каб атрымалася новае слова. Запішыце словы парамі. Назавіце гукі, якімі адрозніваюцца словы.

У з о р: *колас* — *голас* [к] — [г].

Гара, мост, коска, байка, галіна, піць, кропка, месці, вадзіць.

6. Уявіце, што кожны гук — гэта асобная цаглінка. Пабудуйце з «цаглінак»-гукаў як мага больш слоў, запішыце іх.

7. Прачытайце верш. Растворыце сэнс загаловка.

Маладая восень

Залатыя стужкі
на бярозцы мілай.
Хутка, хутка птушкі
паляцяць у вырай.
І вятры крутыя
гучна загамоняць,
воблакі густыя
неба запалоняць. **сн**

В. Жуковіч.

Якія словы ў канцы вершаваных радкоў з'яўляюцца сугучнымі?
Запішыце гэтыя словы парамі. Назавіце гукі, якімі яны адрозніваюцца.

8. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны?

Штогод з 15 снежня па 15 студзеня ў Беларусі праходзіць навагодняя дабрачынная акцыя «Нашы дзеці». Галоўная яе мэта — падтрымка дзіцячых дамоў, школ-інтэрнатаў, бальніц і іншых устаноў, дзе аказваецца дапамога дзецям. Важна падарыць дзецям, якія маюць асаблівую патрэбу ў дапамозе і падтрымцы, атмасферу зімовай казкі.

У час гэтай акцыі дзеці атрымліваюць у падарунак ад дарослых не **толькі** адзенне, абутак, **школьныя** прылады. Для іх арганізоўваюцца дабрачынныя канцэрты, кірмашы, спартыўныя спаборніцтвы, экскурсіі і іншыя мерапрыемствы.

Гэта акцыя дазваляе дзецям адчуць клопат і ўвагу з боку дзяржавы і грамадства, а таксама дорыць ім **радасць** і надзею на лепшую будучыню (*Паводле сайта sb.by*).

Для каго ў нашай краіне штогод арганізоўваецца дабрачынная акцыя «Нашы дзеці»?

Раскажыце, якія падарункі вы хацелі б падрыхтаваць для дзіцячых дамоў, школ-інтэрнатаў. Якую яшчэ дапамогу вы маглі б ім аказаць?

Запішыце, з якіх гукаў утвораны выдзеленыя словы.

У з о р: *месяцы* — [м'], [э], [с'], [а], [ц], [ы].

Растлумачце пастаноўку працяжнікаў у сказах.

§ 2. Літара як знак гук

9. Прачытайце тэкст. Чаму аўтар сцвярджае, што літара — гэта «партрэт» гук?

Адзін і той жа гук можа перадавацца на пісьме з дапамогай розных літар. Ці мы напішам вялікую літару *А* або малую, ці ўбачым яе надрукаваныя абрысы, усё роўна ўсе гэтыя знакі будуць перадаваць на пісьме адзін галосны гук — [а]. Літару можна напісаць алоўкам, ручкай, фарбай, яе можна ўбачыць, закрэсліць. А з гукам мы гэтага не можам зрабіць. Гук можна вымавіць, пачуць, запісаць з дапамогай літар ці, напрыклад, дыктафона. Пры гэтым дыктафон дазволіць нам узнавіць вымаўленне гук у момант яго стварэння. А літара застанецца толькі знакам, з дапамогай якога нам паведамляецца, які быў гук у самым агульным выглядзе. Таму і гавораць, што літара — гэта вобраз гук, яго «партрэт», які перадае самыя агульныя рысы (*Паводле Л. Выгоннай*).

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, сцісла растлумачце, чым адрозніваюцца гукі ад літар. Адказ запішыце.

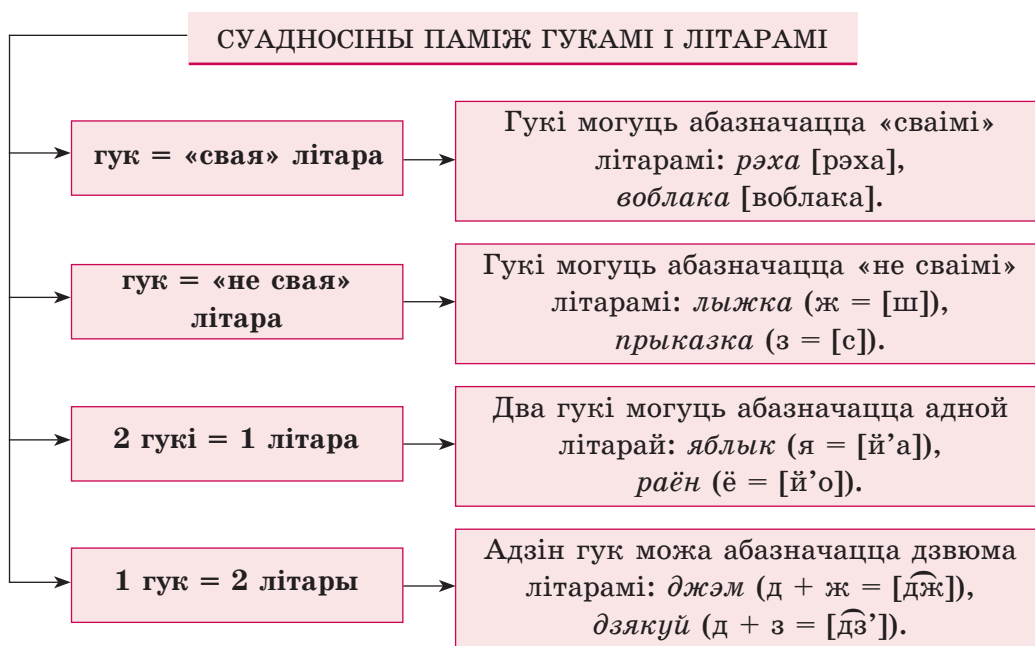

Літара — графічны знак, які выкарыстоўваецца для абазначэння на пісьме гукаў мовы.

Графіка — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца пісьмовыя знакі, суадносіны паміж гукамі і літарамі.

Арфаграфія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы напісання слоў і іх частак.

10. Прачытайце схему. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра суадносіны паміж гукамі і літарамі. Прывядзіце ўласныя прыклады.

11. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Маці

Аднойчы на ўзлессі я ўбачыў дзвюх кнігавак, якія стомлена ішлі адна за адной. Час быў асенні. Усе кнігаўкі даўно паляцелі на поўдзень. А гэтыя дзве засталіся. Большая

крочыла ўперадзе, а за ёй пасоўвалася са спущчаным крылом меншая кнігаўка. «Маці, — мільганула здагадка, — а кволая птушка — яе дзіця».

Відаць, маладая кнігаўка, уцякаючы ад ястраба, ударылася аб дрэва. Магчыма, ліса схапіла неразумнае птушаня, але яму пашчасціла вырвацца. У вырай кнігаўка ўжо не магла ляцець. Але маці не пакінула ў бядзе сваё дзіця. Яна пешшу павяла яго ў цёплыя краі.

Гэта будзе вельмі доўгі і небяспечны шлях. Але кнігаўкі ўпэўнена ідуць жыццю насустрач. Хочацца верыць, што яны абавязкова дойдучь. Шчаслівага вам шляху, адважных падарожнікі! *(Паводле Р. Ігнаценкі).*

Випішыце з тэксту па два словы, у якіх:

а) колькасць гукаў і літар супадає;

б) літар больш, чым гукаў;

в) літар менш, чым гукаў.

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе з простаай мовай.

Падбярэце прыметнікі, якія характарызуюць паводзіны маці-кнігаўкі. Напрыклад, самаахвярныя, ...

насу́страч

12. Адгадайце крыжаванку, падабраўшы да слоў рускай мовы беларускія адпаведнікі.

1) Цапля; 2) ласточка; 3) аист; 4) глухарь; 5) утка; 6) чибис.

	1		п						
2			т						
		3	у						
4			ш						
5			к						
	6		і						

Запішыце ў сшытку назвы птушак па-беларуску. Зрабіце гукавы запіс слоў.

Якую птушку вы бачыце на малюнку? Вусна апішыце яе.

Д л я д а в е д к і: *жывоцік белы, грудкі чорныя, доўгі чубок на патыліцы, зялёны бляск.*

13. Запішыце словы ў два слупкі: у адзін — словы, у якіх літара з абазначае «свае» гукі — [з] або [з']; у другі — словы, у якіх літара з абазначае «не свае» гукі — [с], [с'].

Сляза, позна, казка, зямля, сказ, зязюля, бяроза, мазь, возера, мароз.

З трыма словамі (на выбар) складзіце і запішыце словазлучэнні. Абазначце ў іх галоўныя словы.

14. Прачытайце тэкст. Якія сказы перадаюць асноўную думку тэксту?

Паклон лесу

Цябе чакае ў госці лес, напоены сало..кім водарам кветак і ягад, г..ркатым пахам грыбоў. Будзь добры з лесам, і ён пакажа табе свае таямніцы.

У с..рэдзіне лета лес усыпаны суніцамі. Яны грэюць на сонцы круглыя б..кі. Кланяйся лесу — і напоўніш кошык м..довымі ягадамі.

А калі лета пакоціцца на восень, пачнуць праз апалае лісце прабівацца г..лоўкі б..равікоў і падасінавікаў. Збяруцца ў чародкі з..латыя лісічкі, зб..гуцца ў падлесак белыя падб..розовікі.^{сн} І цяпер а..бівай лесу паклоны. А будзеш задзіраць нос — нічога не знойдзеш (*Паводле В. Хомчанкі*).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце словы, у якіх ёсць зычныя гукі, што абазначаны «не сваімі» літарамі.

Растлумачце сэнс выразу *задзіраць нос*.

Як вы разумееце сэнс выразу *будзь добры з лесам*?

Што вы ведаеце пра акцыю «Дай лесу новае жыццё»? Ці прымалі ў ёй удзел вы, вашы сябры або бацькі?

Складзіце працяг выказвання «Лес — наша багацце, якое мы павінны зберагчы».

§ 3. Прызначэнне літар *е, ё, ю, я, і*

15. Прачытайце пары слоў. Якія гукі абазначаны літарамі *е, ё, ю, я, і* ў выдзеленых складах?

лекі [л'э] — льецца [л'йэ]	вінаград [в'і] — салаўі [йі]
пюрэ [п'у] — п'ю [пйу]	цёмны [ц'о] — ёгурт [йо]
нядзея [н'а] — твая [йа]	зіма [з'і] — іней [йі]

У якіх словах літары *е, ё, ю, я, і* абазначаюць мяккасць папярэдніх зычных?

Колькі гукаў абазначаюць літары *е, ё, ю, я, і* пасля мяккіх зычных?

Колькі гукаў абазначаюць літары *е, ё, ю, я, і* пасля раздзяляльнага мяккага знака, апострафа, галоснага, літары *ў*, у пачатку слова?

Літары *е, ё, ю, я, і* могуць абазначаць адзін або два гукі. Пасля зычных яны абазначаюць адзін галосны гук ([э], [о], [у], [а], [і]) і мяккасць папярэдняга зычнага: *сядзелі* [с'адз'эл'і].

Літары *е, ё, ю, я, і* абазначаюць два гукі ([йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]):

- у пачатку слова: $\begin{matrix} [йа] & [йу] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *яблык, юнак*;
- пасля раздзяляльнага мяккага знака: $\begin{matrix} [йу] & [йа] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *лю, більярд*;
- пасля апострафа: $\begin{matrix} [йі] & [йэ] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *вераб'і, з'есці*;
- пасля галоснага: $\begin{matrix} [йо] & [йі] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *сваё, краіна*;
- пасля літары *ў*: $\begin{matrix} [йэ] & [йі] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *здароўе, салаўі*.

Заўвага. Літара *і* ў пачатку слова пад націскам абазначае два гукі: *іскра* [йі], не пад націскам — адзін гук: *інтэрнэт* [і].

16. Прачытайце верш. Вызначце яго тэму. Як называюць месца, дзе чалавек нарадзіўся і вырас?

Прыеду я абавязкова
 У той любімы мой куток,
 Дзе першае прамовіў слова,
 Дзе я зрабіў свой першы крок.
 Прыеду, каб адчуць душою,
 Як веюць водарам лугі,
 Аб чым шапоча над ракою
 Лес — сябар мой найдарагі.

М. Пазнякоў.

Назавіце ў словах гукі, якія абазначаны літарамі *е, ю, я, і*.

17. Запоўніце «лесвічку» словамі, якія пачынаюцца літарамі *е, ё, ю, я, і*.

			1	і			
			2	ё			
		3	я				
	4	ю					
5	е						

1. Вязкі асадак на дне вадаёмаў. 2. Невялікая рыба сямейства акунёвых з калючымі плаўнікамі. 3. Вялікая і лёгкая спартыўная парусная лодка. 4. Спецыяліст па юрыдычных пытаннях. 5. Яловы лес.

Зрабіце гукавы запіс слоў.

18. Падбярэце да назоўнікаў прыметнікі. Запішыце словазлучэнні. Падкрэсліце літары *е, ё, ю, я, і* адной рыскай, калі яны абазначаюць адзін гук, і двума рыскамі, калі яны абазначаюць два гукі.

У з о р: яркія кветкі.

Фіялкі, вяргіні, лілеі, гладыёлусы, пралескі.

19. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Запішыце.

Как составить букет

Большие и пышные букеты дарят на юбилеи. Это может быть также корзина с экзотическими цветами. В день рождения можно подарить небольшой букет или корзинку, а также украсить цветами подарок.

Если вы идёте в больницу, то не подбирайте большие, яркие, а главное, пахучие цветы.

Важно учитывать, кому вы дарите цветы. Женские букеты обычно круглые, с небольшими нежными цветами. Мужские, наоборот, высокие, из крупных и ярких цветов (*По Е. Рабион*).

На аснове прыведзенай у тэксце інфармацыі выкажыце меркаванне, каму і ў сувязі з якой падзеяй можна падарыць букет, паказаны на малюнку.

Падкрэсліце ў словах літары *е, ё, ю, я, і*, якія абазначаюць два гукі.

Слоўнік

дарят, дарите — *дораць, дорыце*
экзотический — *экзатычны*
идёте — *ідзяце́*
крупный — *буйны́*
нежные цветы — *далікатныя кветкі*

корзина — *кош, кошык*
учитывать — *улічваць, прымаць пад увагу*
пахучий — *пахучы, пахкі*

20. Прачытайце. Перастаўце сказы так, каб атрымаўся тэкст. Запішыце яго.

Самы высокі паверх — для неба і для вачэй. Гэта крапіва, папараць, сунічнік, чарнічнік, мох, верас. А паміж імі —

сярэдні паверх. Беларускі лес, можна сказаць, трохпавярховы. Гэта хвоя, елка, бяроза, клён, ліпа, ясень. Самы нізкі — на зямлі, пад нагамі. Гэта ядловец, каліна, рабіна, арэшнік, ма-ліна, чаромха, шыпшына (*Паводле Я. Сіпакова*).

Падкрэсліце ў словах літары *е, ё, я, і*, якія абазначаюць адзін гук.

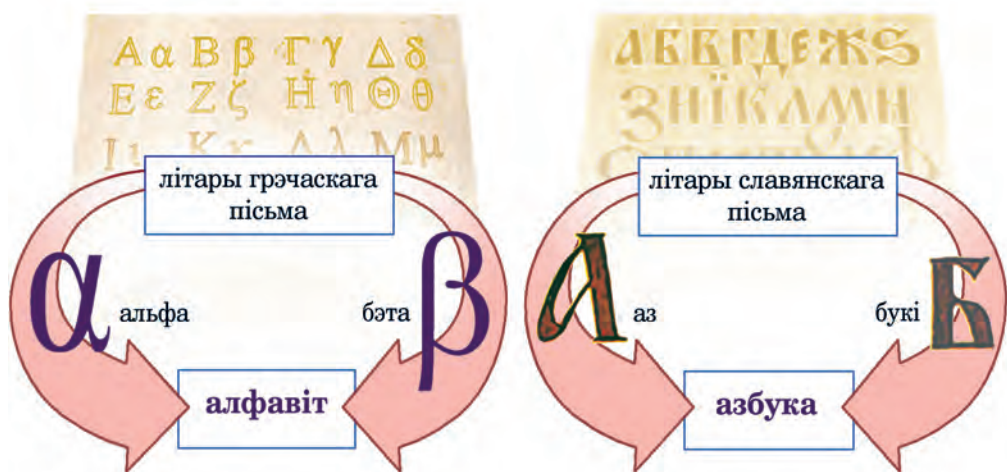
§ 4. Беларускі алфавіт. Назвы літар

21. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны?

Слова *алфавіт* утворана ад назваў дзвюх першых літар грэчаскага пісьма — *альфа* і *бэта* (з часам стала называцца *віта*). Яны былі ўзяты ад фінікійцаў, якія карысталіся іерогліфамі. Першы ў радзе іерогліфаў меў выгляд галавы быка (бык па-фінікійску — *алеф*). Другі іерогліф меў выгляд дома (*бэт*). Спалучэнне *альфа* і *бэта* — *альфабэтас*, або *алфавіт* (*Паводле І. Шпадарука, В. Рудакоўскага*).

іерогліф

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, а таксама схемамі, раскажыце пра паходжанне слоў *алфавіт* і *азбука*.

Алфавіт — сукупнасць літар, размешчаных ва ўстаноў-
леным парадку.

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз	Іі	Йй
а	бэ	вэ	гэ	дэ	е	ё	жэ	зэ	і	і
нескладовае										
Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Ўў
ка	эл	эм	эн	о	пэ	эр	эс	тэ	у	у
нескладовае										
Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Ыы	Ьь	Ээ	Юю	Яя	
эф	ха	цэ	чэ	ша	ы	мяккі	э	ю	я	
знак										

22. Вусна адкажыце на пытанні.

Колькі літар у беларускім алфавіце?

Якія літары абазначаюць галосныя гукі, зычныя гукі?

Якая літара не абазначае гука?

Для чаго трэба ведаць алфавіт?

23. Прачытайце тэкст. Як вы разумеете сэнс загалоўка?

Нам ёсць чым ганарыцца

У 2012 годзе Беларусь стала касмічнай дзяржавай. Тады з касмадрома Байканур быў выведзены на арбіту спадарожнік «Беларускі касмічны апарат». Слаўную старонку ў гісторыю беларускай касманаўтыкі ўпісалі нашы землякі Пётр Клімук, Уладзімір Кавалёнак, Алег Навіцкі.

23 сакавіка 2024 года ўпершыню ў гісторыі суверэннай беларускай дзяржавы палёт у космас здзейсніла жанчына-касманаўт Марына Васілеўская. Яе палёт — гэта новы ўзровень удзелу Беларусі ў касмічных праграмах.

Марыне Васілеўскай прысвоена ганаровае званне «Герой Беларусі» (Паводле сайта *sb.by*).

Запішыце прозвішчы беларускіх касманаўтаў у алфавітным парадку. Назавіце ўсе гукі і літары ў словах *дзяржава*, *касманаўт*.